

JON FOSSE ÉS A „HÉTKÖZNAPI MISZTIKA”

JON FOSSE AND “EVERYDAY MYSTICISM”

Masát András

CSc., professor emeritus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest
masat.andras@gmail.com

ÖSSZEFOGLALÁS

Külföldön is az egyik legismertebb norvég író, költő és drámaíró, Jon Fosse (1959–) kapta a 2023-as irodalmi Nobel-díjat. Fosse mindhárom műfajban olyan szövegeket hoz létre, amelyekben a legegyszerűbb nyelvi formák képeznek le álomszerű, ugyanakkor hétköznapi szituációkat. Ezekben a szereplők közlési vágya, és egyben önmaguk és helyzetük megért(et)ésének képtelensége egyszerre jelentkezik, és így újra és újra próbálkoznak, hogy létrejöhessen az a (nyelvi) pillanat, amelyben talán sikerül megközelíteni vagy legalább körülírni a számukra kimondhatatlant, Fosse kifejezésével megélni a „hétköznapi misztikát”. Ezért egy megszólalás, egy megnyilatkozás egymás után többször ismétlődik, közben részben vagy teljesen átalakul. A Norvégiában hivatalosan meglévő két nyelvvariáns közül Fosse az ún. „nynorsk”-ban (újnorvég) ír.

ABSTRACT

The 2023 Nobel Prize in Literature has been awarded to Jon Fosse (1959–), one of the world's most highly acclaimed novelists, playwrights, and poets from Norway. Fosse's works in all three genres are known for their simple language that creates dreamlike yet ordinary scenarios, where characters' desires as well as their inability to make themselves understood and to understand their own situations emerge simultaneously. That is why they strive repeatedly to achieve the (linguistic) moment where they can approach or at least encapsulate what appears unspeakable for them, to experience – in Fosse's phrasing – “everyday mysticism”. This clarifies the reason why a statement, an assertion is restated multiple times in a row, sometimes undergoing partial or complete alteration. Fosse utilizes “nynorsk” (new Norwegian) of the two formal language variations in Norway.

Kulcsszavak: álomszerűség, „hétköznapi misztika”, egyszerű nyelvi formák, ismétlődés, szöveg(át)alakulás, „nynorsk”

Keywords: dream-like situations, „everyday mysticism”, simple linguistic forms, repetition, linguistic alter(n)ation, „nynorsk”

Bjørnstjerne Bjørnson, Knut Hamsun és Sigrid Undset után Jon Fosse a negyedik norvég író, aki Nobel-díjat kapott. Elsősorban drámái tették világszerte ismertté, bár ezek a sikerek úgy hatottak visszahúzódo személyiségére, hogy egy ideig abba is akarta hagyni a drámáírást. Számos rangos díj után (a nemzetközi Ibsen-díj, kiadói díjak, az osztrák Nestroy-díj, az Északi Drámaszerzői Díj, az Északi Tanács Irodalmi Díja, a Svéd Akadémia Északi Díja, a Brage-díj, a Kritikusok Díja és a Szent Olav-rend parancsnoka állami kitüntetés birtokosa) már évek óta a Nobel-díj egyik norvég várományosa volt, és már 2011-ben megkapta a norvég államtól a nemzet művészenek adható művészlakást a királyi palota közelében. Itt és Ausztriában, valamint a nyugat-norvégiai Frekhaug-ban, Bergen mellett él és alkot.

Tizenkét éves kora óta ír. Prózáirónak indult. Második regényében, az 1985-ben megjelent *Stengd gitar*ban (Lezárt gitár) Theodor W. Adornót idézi mottó gyanánt, aki az elbeszélő helyzetét paradoxnak nevezi, mert már nem lehetséges valamit elbeszélni, jóllehet a regény formája elbeszélést igényel.¹ Fosse művei végső soron erről szólnak: az elbeszélés, az elmondás, a kimondás lehetetlenségéről, ugyanakkor arról is, hogy az egyes megnyilatkozások, tudatfolyamatok botladozó nyelvében keresni kell a lehetőséget ahhoz, hogy olyan pillanatok nyíl-hassanak meg, amelyeket ő a hétköznapiak rejtélyes misztikájának nevez; amikor – ahogy a drámáiról szólva, éppen magyaroktól hallva megfogalmazza – „angyal megy át a színpadon”. (Lásd esszéket: Fosse 1989, 1999, 2014b.) Olyan pillanatokról van szó, amelyekben a folyamatosan ismétlődő, elakadt, egymásba futó mondatokban, belső monológokban, a nyelvi klisékben valamilyen lírai, transzcendens üzenet születhet, a lappangó zeneiség felerősödik, és fény érzékelhető az addigi sötét, monoton, komor, szikár (nyelvi) környezetben.

A nemzetközi elismerést és ismertséget a Lars Hertervig festőről írott két regénye, a *Melancholia I* (1995) és a *Melancholia II* (1996)² hozza meg a 1990-es évek közepén. Lars Hertervig történelmi személyiség (1830–1902), aki Nyugat-Norvégiából került a Düsseldorf-i Művészeti Akadémiára az 1850-es évek közepén, ahol a híres norvég tájképfestő, Hans Gude tanítványa volt. Az első kötet első részében Hertervig düsseldorfi életének sorsdöntő szakaszát egy belső monológ világítja meg: a sok ismétlés, a feltörő gondolatok újra és újra indulásában kirajzolódik a művészet, a képiség, a fény megragadásának olthatatlan vágya, egyben a művészi lét, a magányosság problémája, a szerelem lehetetlensége, miközben egyre világosabb, hogy Hertervig sodródik az örület felé. Az első kötet második része már a Gaustad Elmegyógyintézetben kezelt beteg gondolatatait közvetíti:

¹ „...die Stellung des Erzählers ...wird heute bezeichnet durch eine Paradoxie; es lässt sich nicht mehr erzählen, während die Form des Romans Erzählung verlangt.” (Adorno, 1959, 5.)

² Magyarul *Melankólia* címen jelent meg A. Dobos Éva fordításában Pozsonyban a Kalligram Kiadónál (Fosse, 2012a).

Lars Herterviget nem engedik festeni úgymond a gyógyulás érdekében – holott ő tudja, ha nem festhet, végképp megőrül, elpusztul. A második kötetben a festő nővére, Oline nézi „Lars régi firkálmányát” a kinti WC ajtajára szegezve, s így végül vele búcsúzik az élettől. Ezt megelőzően egy látszólagos intermezzóban 1991 őszén egy író, Vadme egy lelkész asszonnyal találkozik, és ez az író, akár csak Lars Hertervig a festésben...

„úgy érzi, hogy írásai folytán valaminek a mélyére jutott, ami bizonyos pillanatokban, az éleslátás boldog perceiben nem más, mint egy isteni villanás de Vidme nem kedveli sem az isteni, sem a villanás kifejezést, és ha nem ódzkodna annyira ezektől a szavaktól, akkor elmondhatná, hogy a villanás felismerését nem tudja meg nem törtéنتté tenni, bár nevetséges a felismerés, nevetséges mind Vidme mind mások számára, de egyes villanások alatt, ha az aránylag sikertelen író le tudná írni ezt a szót, Vidme valami olyasmi közelébe került, amit ugyan leírni nem fog soha, de valójában Istennel való találkozásnak lehetne neveznie. Ezért rója Vidme az utcákat esőben, szélben. De az isteni villanást, nem beszélve magáról Istenről, Vidme sohasem lesz képes leírni. Még sincs rá más szó.” (Fosse, 2012a, 197.)³

Vidme gondolataiban nyilvánvalóan a szerző Fosse *ars poeticája* fogalmazódik meg a korábban már említett pillanatokkal. Az írás számára így válik egyfajta liturgiává, a hétköznapi misztika így telik meg vallásos tartalommal. Fosse 2013-ban tér át a katolikus hitre; katolizálásában – ahogy ezt egy interjúban elárulja – szerepet játszott a vallási misztikum iránti affinitása, nagypapja kvéker volta.

Az Északi Tanács Irodalmi Díjával kitüntetett regénytrilógiájában is (*Andvake*, 2007, *Olavs draumar*, 2012, *Kveldsvævd*, 2014)⁴ a művészet és a vallás kérdései fonódnak egybe a központi szereplő, Asle alakjában. Az írói koncepciónak megfelelően halványan körvonalazott középkori, néha a 19. századra emlékeztető kontextusban bibliai motívumok válnak láthatóvá (például az első részben Asle és Alida mint József és Mária keres éjjeli menedékhelyet születendő gyermekük és maguk számára), és a művészlét inkább sötét, mint fényes oldalai kerülnek felszínre. Asle apja muzsikusként a falusi „művészlét” tradicionális képviselője, Asle is hegedül, de homályban maradó erőszakos múltja miatt – bár Olavra változtatja nevét – korábbi tetteiért bűnhődnie kell. Az utolsó kötet családi történetek bevonásával már közelít a jelenkorhoz, de – mint az egész

³ Két helyen a vessző hiánya a magyar fordítás szövegének felel meg: Fosse több szövegében nincs is vessző.

⁴ Magyarul a 2014-ben Norvégiában *Trilogien* címmel kiadott három kötet alapján a következő címeikkel jelent meg a három regény A. Dobos Éva fordításában: *Trilógia – Álmatlanság, Olav álma, Esti dal* (Fosse, 2015). (Az első kötet már 2008-ban megjelent a Kalligram Kiadónál A. Dobos Éva fordításában.)

trilógiában – itt is a „fényt”, a világosságot csak a „sötéttel” együtt észlelhetjük, egy villanásként. A művészlét a hegedűvel, a zene iránti vágy nem tudja igazán ellenpontoszni a monoton, vigasztalan, sötét foltokkal teli léte, amely a pietizmus talaján ördögötől valónak találja és elutasítja ezt a lehetőséget sorsunk megélésére. Keresztény látomásköltészet, középkori balladák, keresztény misztika szövegformái dominálnak mindhárom kötetben, és itt is erőteljes a Fosse által „negatív misztikának” nevezett írói pozíció (a nagy misztikus, Meister Eckhart szövegei is megemlítődnek), amelyről a *Gnostiske essay* (Gnosztikus esszék) című kötetben már 1999-ben ír. Ő ezt úgy értelmezi, hogy a hagyományos misztikával szemben nem fordul el a világtól, hanem a különbségekben, a kontrasztokban megjelenő hétköznapi konkrét misztikát próbálja valamiképp megélni. A szerző Fosse az írás folyamatában keresi ennek lehetőségét, miképp szereplői az általa létrehozott szövegekben.

Eddigi utolsó nagy prózai műve a *Septologien* három kötetben és hét részben: I–II *Det andre namnet*, 2019 (A másik név),⁵ III–V: *Eg er ein annan*, 2020 (Én egy másik vagyok) és VI–VII: *Eit nytt namn*, 2021 (Egy új név) ismét egy művészregény. Asle festő (gondoljunk a „melankóliával” kezelt Hertervig festőre) folyamatosan képeket lát múltjából és jelenéből, de ezeken túllépve a „láthatatlan fényt” akarja megfesteni. A jobbára pontozás nélküli szövegekben ennek keresése a halál központi motívumával párosulva ezúttal több önéletrajzi elemet mutat fel: a festés (–írás) gondoljaival küzdő művész itt is katolizál, és alteregója, az ugyanolyan nevű Asle alkoholista, mint ahogy Fosse is egy ideig az volt, a színhely pedig – nem először – Bergen, azaz Bjørgvin, a fjord mentén.

Dramákat egy alkalmoszerű felkérésre kezdett írni, de rendkívül rövid idő alatt európai és világhírnévre tett szert, és ma – különösen Franciaországban és Németországban – az egyik legtöbbet játszott külföldi szerző. Első drámája, *Og aldri skal vi skiljast* (És soha nem válunk el) 1994-ben került színpadra. A *Nokon kjem til å komme* című drámáját⁶ az 1996-os oslói bemutató után 1999-ben Párizsban Claude Régy rendezésében mutatták be. Innen kerül a világ számos színpadára, és marad máig Fosse legtöbbet játszott drámája. A darab három szereplője, a Nő, a Férfi és a Másik már elnevezésükkel is egy általános helyzetet jeleznek: a pár hiába akar elvonulni az emberektől, felbukkan a megvásárolt ház volt tulajdonosa, a Másik, aki jelenlétével féltékenységet kelt a Férfiban, és jelzi nemcsak a menekülés, de a páros magányosság lehetetlenségét is. További legtöbbet játszott drámái sorában a *Namnet* (1995⁷) egy pár jelenét

⁵ Ez az első kötet magyarul is olvasható A. Dobos Éva fordításában: *A másik név* (Fosse, 2019, 2023).

⁶ A dráma magyarul két különböző címmel jelent meg: Kovács Ferenc fordításában: *Valaki jönni fog* (Fosse, 1995); Domsa Zsófia fordításában: *Valaki jön majd* (Fosse, 2012b).

⁷ Magyarul: Domsa Zsófia fordításában *A név* (Fosse, 2012b).

és bizonytalan jövőjét vázolja fel: egy várandós nő és a jövődöbéli apa nem képes egymással igazi kontaktust teremteni. Az előttük álló feladat, a névadás, azaz helyzetük nevén nevezése a családi körben végképp kilátástalanná válik: a magára hagyatottság, a magány dominál a remény és félelem egyidejűségében. A *Barnet* (1996, *A gyermek*⁸) című drámát még a megjelenés évében mutatták be Magyarországon, benne két ember viszonya a megszületendő, majd halva született gyermek miatti gyászban folyamatosan változik. A *Draum om haustenben* (1999, *Őszi álom*⁹) a Férfi és Nő, Anya, Apa és Gry, a volt feleség ismét álomszerű jelenetekben, az idősíkok váltásával élük át a múlt traumáit (többek között az első házasságból született gyermek halálát) és a jelen tragikus eseményét (a Férfi halálát), de a három nő végül is együtt, egymást átkarolva távozik aztán az utolsó jelenetben. Itt is, Fosse többi drámájához hasonlóan a többnyire névtelen szereplők az emberi lét alapvető helyzeteiben rejlő többértékűségre, a több irányú elmozdulás lehetőségére utalnak. Míg Fosse prózájában folyamatos belső monológok, a *stream of consciousness* technika feltorlódó mondatai alakítják a cselekménystruktúrát, addig drámáiban félszeg és félénk dialógusok képeznek le olyan helyzeteket, amelyekben nagyon egyszerű, óvatos szóváltások, néha szabadversszerű monológok, elkezdett, de félbeszakadt mondatok az elhallgatás csendjének nyitnak teret. A drámákban ez a – számos lehetséges értelmezést kínáló – csend hordozza magában a „pillanat” megélésének lehetőségét. A reménytelennek és statikusnak tűnő helyzetek az abszurd színházra és Samuel Beckettre emlékeztetnek,¹⁰ de Fosse drámáiban nem a helyzet kilátástalan abszurditása dominál, hanem a modern egzisztencializmust meghaladó keresés egy transzcendens harmónia után.

A monotonnak tűnő, repetitív dialógusok egyfajta ritmust és zeneiséget közvetítenek. Ezek folyamatos megléte a lírikus Fosséra irányítja a figyelmet: prózája és drámái is tulajdonképpen lírai strukturákat képeznek le. Versesköteteiben a Fosse-szövegekből jól ismert motívumok az élet, szerelem és halál határainak egybemosódásával, a hétköznapi és a szakrális egymásmellettségében jelentkeznek. *Poesiar* című verseskötete (2016) egyfajta palimpszesztként a 19. század legkiemelkedőbb norvég költőjével, Jonas Wergelanddal való lírai párbeszéd; de többek között Georg Trakl (2019) és Rainer Maria Rilke (2022) fordításai is azt a kimondatlan kérdést járják körül, hogy miképp lehet a fent nevezett költőket az általa használt nyelvben megszólaltatni. Fosse ugyanis a Norvégiában hivatalos két írott nyelvi norma közül az ún. nynorsk-újnorvégban ír, amely 19. századi (re)konstruálásakor az írott dán–norvéggal, a mostani ún. bokmállal szemben el-

⁸ Magyarul: Kovács Ferenc fordításában *A gyermek* (Fosse, 1997).

⁹ Magyarul: Domsa Zsófia fordításában *Őszi álom* (Fosse, 2002).

¹⁰ Fosse Beckett fordításai 2018-ban jelentek meg (Beckett, 2018).

sősorban nyugat-norvégiai dialektusokra épülve egy „nemzeti” és a beszélt, paraszti kultúrában gyökerező nyelvvariánst jelentett.

Fosse a Nobel-díj hírére a nynorsk nyelvnek köszönte meg, hogy a díjat elnyerhette, de a nynorsk is sokat köszönhet neki: az ezen a nyelven megszólaló irodalom hosszú ideig kötődött a paraszti, lokális költészethez, a beszélt közlésformákhoz, míg a 20. század közepétől Tarjei Vesaas prózájával és Olav H. Hauge költészetével az európai irodalomban is helyet kért magának. Különösen Vesaas hőseinek szikár, abbamaradt, elkezdett párbeszédei vagy monológjai, az orális kulturális hagyományokban megőrzött elhallgatásokkal utalnak a mögöttes valóság sokrétegű értelmezésére. Amikor például a *Fuglane* (1957, magyarul: *Vesaas*, 1966) című regényében a szellemileg visszamaradt Mattis csak a szalonkával tud igazán „beszélgetni”, az pedig a csőre lenyomatával üzeni neki, hogy „Te vagy te”, ebben a „válaszban” benne rejlik Mattis különös világának elismerése, egyben egész tragikumja. Az ilyen „párbeszéddek” előlegezik meg és készítik elő Fosse tétova, önmagukat is kereső szereplőinek megszólalásait. Az 1960-as évek közepétől az ún. „profilmodernizmusnak” nevezett irodalmi, majd később mindinkább politikai mozgalomban az újnorsvégi írók már tevékenyen részt vettek; ezzel párhuzamosan az ún. „heimstaddiktning”, a lokális költészet tradíciói is modernizálódnak és újraértékelődnek. Így válhatott a nynorsk tematikailag és esztétikai-retorikai szinten is a bokmål irodalommal egyenrangúvá, ugyanakkor megtartva egy másfajta nemzeti kultúra kódjait: az ezen a nyelven megszólaló irodalom máig is felidézi az eredeti, a beszélt kontextust, és többek között a szünetekkel, az ismétlésekkel teremt konnotatív jelentéseket. Fosse nynorskban megírt minimalista szövegei ezért tudnak különleges líraiságot közvetíteni, melynek visszaadása magyarul ugyancsak nagy feladat. Köszönet illeti a fordítókat munkájukért és személyes elkötelezettségükért, valamint a kiadókat és a színházakat nyitottságukért és érdeklődésükért, amelynek köszönhetően már jóval a Nobel-díj híre előtt magyarul volt olvasható a Fosse-szövegek számottevő része. Az újabb fordítások reményében összefoglalásképpen következzenek egy versrészlet a *Dikt 1986–2000* című kötetből:

Mesélj el mindent, amit amúgy is tudok.
Meséld el újból ugyanazon történeteket.
Azt az egyszerűt a fiúról és a lányról.
Azt, amiben víznek képzeled magad.
Azt is, hogy más dallamában kell lennem
a többiek között. Ne is mesélj mást, csak
amit amúgy is tudok. Arról is mesélj
kérlek, a biztonságról, amit annyira hiányolunk
miközben biztonságban érezzük magunkat.

Ez egy szürke nap, elmegyek, mint már annyiszor
 füst követi lépteimet. A mennyből vigyázó szem
 kísér. Uram! Bocsásd meg a vétkeimet!
 Napi kenyerünket add meg! Ámen.

Fáradt játék, matéria, ének (Kovács katáng Ferenc fordítása) (Fosse, 2021)

IRODALOM

- Adorno, Theodor W. (1959): *Standort des Erzählers im zeitgenössischen Roman*. In: *Noten zur Literatur I*. Berlin–Frankfurt am Main
- Beckett, Samuel (2018): *Fyrste kjærleik og annan kortare prosa*. Leikanger: Skald Forlag, ISBN 9788279592624
- Fosse, Jon (1989): *Frå telling via showing til writing*. Oslo: Det Norske Samlaget, ISBN 9788252134278
- Fosse, Jon (1995): Valaki jönni fog. (ford. Kovács Ferenc) In: *Színrevalók. Kovács Ferenc színpadi változatai. (Égvilág)* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, ISBN 96368737
- Fosse, Jon (1997): *A gyermek*. (ford. Kovács Ferenc) Budapest: Országos Színház-történeti Múzeum és Intézet, ISBN: 9639000019
- Fosse, Jon (1999): *Gnostiske essay*. Oslo: Det Norske Samlaget, ISBN 9788252154368
- Fosse, Jon (2002): *Őszi álom*. (ford. Domsa Zsófia) In: Osztovits Cecília (szerk.): *Őszi álom. Mai skandináv drámák*. Budapest: Európa Könyvkiadó, ISBN 963077046
- Fosse, Jon (2008): *Álmatlanság*. (ford. A. Dobos Éva) Pozsony: Kalligram Kiadó, ISBN 9788081010835
- Fosse, Jon (2012a): *Melankólia*. (ford. A. Dobos Éva) Pozsony: Kalligram Kiadó, ISBN 9788081015939
- Fosse, Jon (2012b): *Valaki jön majd. Hat színmű*. (ford. Domsa Zsófia) (Polar Könyvek) Debrecen: QLT Műfordító Bt., ISBN 9789638829641
- Fosse, Jon (2014a): *Trilogien: Andvake. Olavs draumar. Kveldsvævd*. Oslo: Samlaget, ISBN 8252586104, 9788252586107 (magyarul: Fosse, Jon, 2015)
- Fosse, Jon (2014b): *Når ein engel går gjennom scenen og andre essay*. Oslo: Det Norske Samlaget, ISBN 9788252184938
- Fosse, Jon (2015): *Trilógia. Álmatlanság, Olav álma, Esti dal*. (ford. A. Dobos Éva) Pozsony: Kalligram Kiadó, ISBN: 8081018883 (az 1. kötet első magyar kiadása: Fosse, 2008)
- Fosse, Jon (2019, 2023): *A másik név*. (ford. A. Dobos Éva) Budapest: Pesti Kalligram, Kalligram Kiadó, ISBN 9789634681397, 9789634684329
- Fosse, Jon (2021): *A hegyek már nem tartanak össze* (három vers). Napútonline, 2021. május 9. <http://www.naputonline.hu/2021/05/09/jon-fosse-a-hegyek-mar-nem-tartanak-ossze-harom-vers/>
- Galling, Ines (2010): *Balanceakte am Fjord: Ästhetische Tradition, Variation und Innovation in Jon Fosses Dramen*. Frankfurt am Main: Peter Lang, ISBN 9783653001204
- Landro, Jan H. (2022): *Jon Fosse - enkelt og djupt: om romanene og forteljningane hans*. Førde: Selja, ISBN 9788282401845
- Mortensen, Karen Marie (2021): *Jeg er poet: om Jon fosses forfatterskab*. København: Bangsbohave, ISBN 9788799849383

- Rilke, Rainer Maria (2022): *Duino-elegiar.* (Attdikta av Jon Fosse) Oslo: Det Norske Samlaget, ISBN 9788234008139
- Stueland, Espen (1996): *Å erstatte lykke med eit komma: essay om cesur, rituell forseintkomming i produksjonen til Jon Fosse.* Oslo: Det Norske Samlaget, ISBN 9788252147063
- Trakl, Georg (2019): *Sebastian i draum.* (Gjendikta av Jon Fosse) Oslo, Det Norske Samlaget, ISBN: 9788252198942
- Vesaas, Tarjei (1966): *A madarak.* (ford. Dóri Tibor) Budapest: Európa Könyvkiadó, ISBN 2399987155987
- Zern, Leif (2005): *Det lysande mørket – Om Jon Fosses dramatik.* Oslo: Det Norske Samlaget, ISBN 9788252161779
- Zern, Leif (2006): *Das leuchtende Dunkle: zu Jon Fosses Dramatik.* München: Epodium Verlag, ISBN 978-3980823173
- Zern, Leif (2015): *The Luminous Darkness: The Theatre of Jon Fosse.* London: Oberon, 9781849430586